

УДК 821.161.2 – 32.09”18/19”І.Франко:821.161.1(3)

ОСОБЛИВОСТІ КРЕАЦІОНІЗМУ МОТИВІВ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В “СТАРОРУСЬКИХ ОПОВІДАННЯХ” ІВАНА ФРАНКА

Валентина СОБОЛЬ

*Варшавський університет, кафедра україністики,
вул. Штурмова, 4, 02678, Варшава, Польща*

Проаналізовано цикл “Староруських оповідань” Івана Франка, виявлено особливості їх створення та зв’язки стародавнього населення українських земель з різними державами та народами, виділено традиційну історичну та народну основу творів, відзначено їх повчальність, а також споконвічний потяг до освіти, усвідомлення свого минулого.

Ключові слова: твори, оповідання, народ, цар, бідняк, креаціонізм.

Цикл “Староруських оповідань” Івана Франка включає в себе “Переднє слово” та вісім самостійних творів: 1. “Оповідання про смертну трубу і чотири скриньки”; 2. “Оповідання про однорічних царів”; 3. “Оповідання про царя Агея”; 4. “Оповідання про лакомого опікуна”; 5. “Оповідання про половчина”; 6. “Оповідання про чоловіка, що позичав Богу”; 7. “Оповідання про розбійника Флавіана”; 8. “Оповідання про каменяра Евлогія”.

Збірочка “Староруських оповідань” І. Франка була видана трьома випусками у видавництві товариства “Просвіта” 1900 року. Перші чотири оповідання було надруковано у виданні: “Староруські оповідання. Вибрав і переповів Іван Франко” (№ 238, у кн. третій, с. 5–16). Наступні п’ять і шосте зі староруських оповідань побачили світ у додатку до видання “Новий закон будівельний для сіл, поменших міст і містечок” (№ 239, кн. четверта, с. 1–8). І врешті, завершальні сьоме та восьме оповідання вперше були оприлюднені в додатку до видання “Про спис людності (конскрипцію)”, (Львів, “Просвіта”, 1900, № 245, кн. 10, с. 1–9).

У передньому слові І. Франко наголошує на концептуальній засаді, що “нам усім, і письменним, і неписьменним, годиться знати нашу бувальщину, знать те, що думали, як боролися і як дивилися на світ наші прадіди. Годиться нам знати й те, що ми не вчорашні, що наше слово було колись у честі і повазі і служило до виявлення високих думок, мудрих законів і щирого, глибокого чуття” [2, с. 110].

Далі І. Франко властиво дає ключ до розуміння джерельної основи оповідань. Йдеться про споконвічний потяг до освіти, притаманний нашим предкам. Бо ж, як наголосив І. Франко, на Русі здавна були люди, які торгуючи з греками, знали грецьку мову, вони не вдовольнялися книжками, перейнятими з Болгарії, а бралися самі перекладати з грецької мови на мову “не то церковну, не то руську” [2, с. 111].

Сьогодні передне слово І. Франка до видання “Староруських оповідань” прочитується як своєрідний вадемекум до проблеми перекладної української літератури. Екскурс в те, як саме дійшло до того, що старі сюжети, старі оповідання, “занесені до нас перед сотками літ із Царгорода, а до Царгорода ще перед тим занесені не раз із далекого Сходу, з Арабії, Персії та Індії, нині оповідаються у нас простими людьми як наші власні народні вигадки”, – це не суха констатація, а яскравий кінематографічно-повнометражний зарис креативного потенціалу отих світських людей, вояків чи купців, які “хапають грецькі життя святих, грецькі патерики, тобто оповідання про подвиги і пригоди святих пустинників, а далі й зовсім світські повісті та пісні, як ось про премудрого Акіра, про Девгенія і таке інше. Згодом на взір грецьких вони силкують писати й самі подібні повістки, звичайно якісь чуда, про які вони чували або яких були свідками” [2, с. 111].

Показово, що перші представлені в збірці оповідання сам І. Франко класифікує так – перші два як перекладені з грецької, а ще пара такі, що були складені самими русинами ще перед монгольським нападом. Однак саме в перекладному оповіданні про смертну кару і чотири скриньки, яке, за зізнанням І. Франка, “винято із більшої, в старій Русі дуже улюбленої повісті про Варлаама і Йоасафа”, вказує на ймовірні джерела мотиву, який у пізнішій давньоукраїнській літературі набув надзвичайного поширення – чи не найвиразніше, однак, у творах Кирила Транквіліона-Ставровецького та Григорія Сковороди. Це мотив повчальної невідповідності змісту й форми, який у І. Франка подається в морально-дидактичному ключі, в повчанні, що “не зверхнім оглядом треба міряти вартість усякої річі, але треба заглядати всередину, чи там сховано щось вартне, чи погане” [2, с. 113].

Загалом же потужний повчально-дидактичний акцент вирізняє перші два оповідання, виняті, як каже сам Франко, із повісті про Варлаама і Йоасафа. Однак форма реалізації його відмінна. У першому оповіданні (“Оповідання про смертну трубу і чотири скриньки”) сама ідея навчання як основи основ проводиться двома лініями: спершу цар навчає власного брата, а вже потім і гордих панів. Задля показовості та ефективності вжито як алегоричний образ смертної труби, так і по-бароковому контрастний та натуралістичний, із виразністю дотикових, нюхових, візуальних нюансів – образ чотирьох скриньок. Форма подачі самої ідеї є, можна сказати, може й надміру прямолінійна та безапеляційна – недармо ж бо завершується твір риторичним запитанням: “Чи помогла що наука потомкам тих вельможних панів?” [2, с. 114].

Наступне, друге оповідання (“Оповідання про однорічних царів”) натомість відзначається позірно простим сюжетом і граціозно-вишуканим завершенням, яке швидше нагадає сковородівську силу, що алегорично увінчує фабулу в байці і є, як знаємо, значно вагомішою за саму основну частину: “Се оповідання дає нам образ сього і посмертного життя. Тільки того можна вважати розумним чоловіком, хто добрими ділами, працею і чесним поступуванням здобуває собі вічну надгороду і добру пам’ять у людей по смерті” [2, с. 115]. “Оповідання про царя Агея” має ймовірно чи не найбільш креативний потенціал, який за своїм родоводом є з перекладного письменства. Сюжет про “гордого царя” Агея (або ще – Йовіана) відомий віддавна, в тому числі і в українських списках XVIII–XIX ст. О. Назаревський покликався на 32 рукописні варіанти цієї повісті [4,

с. 28–30]. М. Петров наголосив, що з-посеред сюжетів, які вийшли із “Дѣянїй римських”, твір про гордого царя є чи не найрозповсюдженішим [3, с. 500]. Українська версія цього твору, тісно пов’язана із загальнохристиянською проблемою марності і безглуздість людської гордині та рівності усіх людей перед Богом. Ця легенда була широко знаною. Легенда про гордого царя відома в численних рукописних варіантах і вже незалежно від “Римських діянь” розповсюджувалася із варіаціями в імені царя (Аггея або Йовіана), а навіть відбилася в казках про гордого багача. У 1897 році Володимир Гнатюк видрукував легенди з Хітарського збірника, серед них і такий твір, як “Сказаніе о єдном цесарі Йовіанѣ, котрый был поднѣс пыху противко Богу, которого Бог карал” [2, с. 20–27]. Наголосимо, що і М. Петров [5, т. 21, с. 607–608], і М. Гудзій одноставно виводять родовід легенди про Йовіана із “Римських діянь”. Версії про Аггея та Йовіана суголосні, хоча є й певні розходження. Так, у версії про Йовіана (її подав М. Гудзій) дещо спрощена сцена виправи царя на полювання: цар знеміг від спеки та вирішив покупатися в річці. Але коли був у воді, до берега підійшов не ангел (як у версії про Аггея), а звичайний чоловік, абсолютно до царя подібний, одягнув царське убрання, сів на коня і разом із лицарями поїхав до палацу Йовіана. Голий цар пішов до одного лицаря, якому колись сприяв та допомагав, і попросив його про допомогу. Але лицар не визнав царя та ще й побив його як самозванця, прогнавши геть!

Так само вчинив із царем і його князь, який у додаток до всього кинув царя до в’язниці. У злиденному одязі, який дав йому з милосердя князівський слуга, цар добирається врешті до свого власного палацу. Але там його не визнає ані сторожа, ані власна дружина, ані навіть колись віддані цареві пес та сокіл, ні тим більше вельможі придворні. А потім двійник царя, який зайняв його місце, велів побити Йовіана до напівсмерті і прогнати. Не визнав царя і його духівник! І врешті – лише після гіркого й щирого каяття (а з каяттям цар вернувся ще раз до священика) – той упізнав його і дав йому свій одяг, в якому цар знову пішов до власного палацу. Цього разу всі пізнали в ньому свого царя.

Дружина, однак, не може розібратися, де ж її власний чоловік, бо так схожі вони – цар дійсний і цар удаваний. Непорозуміння її з’ясовує той, хто заступав правдивого царя на час його відсутності. Він говорить, що цар справжній той, хто щойно увійшов до палацу, а він є ангел-хранитель його душі. Покараний за пиху Йовіан каяттям вимолує прощення. І вже до кінця життя, повернувшись на престол, живе праведно та благочестиво, згідно із заповідями Господніми. М. Гудзій звернув увагу на те, що услід за “прикладом” у “Римських діяннях” подано й “виклад” зі звичним релігійно-моралізаторським витлумаченням.

Сюжет цієї легендарної повісті перейшов, як знаємо, в народну оповідну словесність, а прозою цю легенду виклав саме І. Франко в одному зі своїх “Староруських оповідань”, а саме в “Оповіданні про царя Аггея”. Як спостерігаємо, версія про Йовіана не знайшла впливу у Франка, ймовірно, він глибоко запізнався із версією про Аггея і відтворив її в художньому творі. Цікаво, що українська література знає й віршовану версію: Василь Щурат перевірявав цю легенду в поемі “Цар Агей”¹.

¹ Цей твір, потрапивши з України до Росії, переосмислив М. Гаршин в оповіданні “Сказаніе о гордом царе Аггее”, став також джерелом незавершеної п’єси Льва Толстого. Відома також обробка про царя Ахреяна А. Барікіної, а ще – народна казка про царя Симона та ін.

Під пером І. Франка, як переконаємося в ході читання, сюжет набув більшої образності, виразності в діалогах, чіткості в топографічних деталях: цар Агей, молодий і дуже вродливий, щасливий у шлюбі, править у місті Филеємі. Почувши під час служби Божої євангельські слова “богатыи обнищаща, убозии же обогатѣша”, цар не повірив цій істині: “Не може бути, щоб се були Божі слова!” [2, с. 115]. Володар страшенно розгнівався і після служби Божої велів закувати священика в кайдани, а з євангелія видерти той аркуш, де були написані ті “бунтівницькі слова”. Видавши такі накази, цар пішов на свій розкішний обід, по закінченні якого дізнався, що поблизу в лісі з’явився надзвичайно гарний та великий олень. Цар, великий любитель полювання, погнався на оленем. Олень кинувся до річки, цар за ним, і сталося так, що під час мисливської виправи, залишивши вбрання на березі, цар раптово став “нищ и убог”.

У народній легенді ангел Господній одягнув на себе царське вбрання, був усіма прийнятий за царя. В І. Франка ніде жодного разу не говориться, що це ангел¹. Без царського убрання ніхто не вірить Агеєві, навіть цариця зрікається його. Цар тяжко бідує упродовж трьох років, наймається до селянина працювати, але виявляється, що він нічого не вмє робити. А коли селянин змушений був його прогнати, Агей просить жебраків, аби взяли його служити їм: “Цілими днями прів він, двигаючи їх торби, а на нічлігах носячи воду, стелячи постелі та перучи жебрацькі лахи, гірко плакав, спомінаючи своє давніше життя” [2, с. 120].

Показово, що у І. Франка уведено сповнене щирим каяттям звертання Агея до Бога: “Боже-Боже, скороти мої муки або відбери мені пам’ять, щоб не згадував, чим я був уперед і за що терплю так тяжко” [2, с. 120]. Головне ж, І. Франко, як і в попередніх оповіданнях, наголосив на повчально-виховному сенсі дивної пригоди, яка покликана стати наукою, а саме – “наукою доброго царювання”: “Бо тільки той може розуміти і влегшувати горе інших, хто сам зазнав його. І ти знаєш тепер, що значить горе, і будеш знати, на що вживати свою власть” [2, с. 121].

Наступне, четверте оповідання – “Оповідання про лакомого опікуна” – має за джерело Києво-Печерський патерик, який І. Франко кваліфікує як “книгу житій черців Печерського монастиря в Києві” [2, с. 121]. Твір відзначається найбільшою з-посеред інших лаконічністю, у ньому, як і в наступному “Оповіданні про половчина”, набуває оригінального розвитку ідея сили присяги, сили даного слова. В “Оповіданні про лакомого опікуна” нечесний Сергій, присягнувши перед образом печерської Богородиці, не міг приступити до образу, щоб поцілувати його. Не зміг, бо ж тяжко скривдив Івана та його сина Захарію, привласнивши гроші покійного приятеля. В “Оповіданні про половчина” на чесність випробовується і половчин, що перебуває в полоні в киянина, котрий дуже шанував пам’ять святого Миколая. Святий Миколай показується половчинові, який, згадавши про дане русинові слово, уклінно благає святого Миколая: “О, паночку Миколаєчку! Не муч мене за те, що я пробрехався перед тобою” [2, с. 126].

Іронія вчувається в заголовку шостого твору – “Оповідання про чоловіка, що по-

¹ Хоча чинить новий цар властиво так, як подобає ангелові: коли цариця запитує, чому він живе із нею, як брат із сестрою, цар відповідає, що поклав Богові обіцянку жити так три роки, а коли три роки минуло, він говорить Агеєві: “Бог хотів не тільки покарати тебе за твої гордоші, але дати тобі науку доброго царювання” [5, т. 21, с. 121].

зичав Богу”. Натомість сам зміст, по-бароковому контрастуючи із заголовком, вражає вдаваною простотою, за якою, однак, криється глибина. “Хто дасть бідному, той позичає Богу, і Бог відплатить йому вдсятеро”, – так невтомно наставляла християнка свого чоловіка, який врешті також навернувся на християнство, бо ж переконався в тому, що “Бог має тисячі способів, щоб достукатися до людського серця і отворити його на добро і милосердя. Одному отворить серце ударами горя і нещастя, а другому несподіваним і незаслуженим добродійством” [2, с. 128]. Наголосимо, що ця мудрість повторюється і в таких творах, як “Терен у нозі” та “Як Юра Шикманюк брів Черемош”.

Перші три оповідання аналізованого тут циклу мають за своїх головних героїв царів, наступні – міщан (як Іван та Сергій в “Оповіданні про лакомого опікуна”), чесного чоловіка, який дуже шанував пам’ять святого Миколая (“Оповідання про половчина”), чоловіка, який став палким християнином (“Оповідання про чоловіка, який позичав Богу”). Тільки три твори симптоматично делегують за посередництвом своїх заголовків імена, які покликані стати знаковими (Агей, Флавіан, Евлогій). Сьоме ж оповідання – єдине, героєм якого є розбійник, до того ж грізний та сильний отаман Флавіан, котрий керував у єгипетським краї цілою злочинною шайкою.

Видається невинним, що травестійний штрих – розбійник перевдягається в чернечу рясу і в клобук, аби хитрістю потрапити до монастиря і разом із розбійниками завладати ним – стає мов би знаком волі Божої. Переодягнувшись, він ніби втрачає заряд агресії, зла та підступності. Бо ж Флавіан, у святість якого увірували в жіночому монастирі, і справді вершить чуда. Врешті, недавній грізний розбійник дає викувати зі свого меча залізний хрест і починає жити при монастирській брамі як сторож і слуга, “весь вільний час проводив перед тим хрестом на молитві, каючись своїх давніших злочинів аж до самої смерті” [2, с. 133].

Нарешті, восьмий і останній у цілому циклі твір – “Оповідання про каменяра Евлогія” – від самого початку нагадує про читацькі зацікавлення наших прадідів, які дуже полюбили єгипетські оповідання, сотками нагромаджені “в так званім єгипетсько-скитській патеріку” [2, с. 133]. Саме такими є сьоме та восьме, а саме оповідання про Евлогія, яке, як підкреслює сам І. Франко, відзначається “живим малюнком дійсного життя і глибшою, людяною думкою” [2, с. 134].

Це оповідання постає найбільш довершеним у художньо-образному плані, воно має чітко визначені часово-просторові реалії, прецікаву інтригу, яка тримається на незнаній до часу таємниці, що її спрагло хоче вивідати молодий ченець з Тебаїди у свого старшого наставника – старця Данила. Не відразу погодився старець розповісти учневі дивовижну історію про каменяра Евлогія, який 40 літ тому зворушив Данила своїм праведним життям: заробляючи за день золотого, каменяра Евлогія частував не тільки бідних та подорожніх, а й голодних псів. То ж Данило вдався до щирої молитви та посту, благаючи Бога, аби той дав Евлогієві великий маєток, щоб “він міг робити далеко більше добра, ніж може робити тепер при своїй бідності” [2, с. 137], “щоб він міг простягти свою руку на всіх бідних у краю” [2, с. 138].

Символічну роль у творі відіграє чудесний сон Данила, який багаторазово повторюючись, символізує невпинну боротьбу світла й темряви за людську душу. Свого часу Данило поручився, що, розбагатівши, Евлогія ще більше допомагатиме

бідним, але сталося навпаки, і сам Данило був битий день у день слугами Евлогія в Константинополі, в якому Евлогій зробився був великим паном і міністром у імператора Юстина. Данило помилився, поручившись за Евлогія, і Бог через сон посилає Данилові свою настанову:

– “А що, Даниле, – промовила вона (дивна дитина. – *В. С.*), – Бачиш тепер, як нерозумно ти поручився за Евлогія?

– Бачу, Господи, і гірко оплакую свій нерозум.

– О так і знай: не бери ніколи на себе діла понад свої сили.

– Не зроблю сего ніколи більше, – промовив я.

– Ну, то йди ж тепер назад у свою келію і будь спокійний. Здіймаю з тебе твою запоруку. – А за Евлогія не бійся, я поверну його так, як сам знаю” [2, с. 140].

Цікаво, що нічим іншим, як саме сном, хоча й поганим сном, як зізнається по стількох випробуваннях Евлогій Данилові, здається йому самому з часом вся ота його історія зі “скарбом і константинопольським панством”: люди зненавиділи Евлогія за здирства, він пережив чимало лиха і страждань, перш ніж знову розпочав давнє чесне життя. Старець Данило заповідає учневі тримати цю історію в таємниці, молодий ченець, сповняючи старцеву волю, аж по смерті Данила розповів історію про Евлогія усім зібраним на похорон пустинникам, а “потім списав сю історію на пам’ять потомним” [2, с. 141]. То ж, як бачимо, в цьому творі поряд із досконалим сюжетом та пейзажною яскравою замальовкою чарівного вечора над рікою Нілом [2, с. 134] маємо – на початку твору і в самому завершенні – делікатно вмонтовану гіпотезу про те, як потрапляли на українську землю і приживалися ті численні єгипетські оповідання, стаючи улюбленою лектурою наших прадідів, за умови, коли хтось із них записував ту чи іншу історію “на пам’ять потомним”.

Отже, всі вісім оповідань яскравіють, мов грані кристала – кожне новим ясним відблиском однієї великої науки – науки жити поміж людей у складному світі. Можна говорити про новаторське інтуїтивне практикування І. Франком засад філософії екзистенціалізму на матеріалі староруських оповідань, які в давнину несли нам секрети “нестерпної легкості буття”.

Незважаючи та ореол старовини, твори й сьогодні відзначаються гострою актуальністю, будучи адресованими “на пам’ять потомним”. Креативний їх характер ґрунтується на загальнолюдських засадах, на гуманістичних цінностях. В контексті сказаного наголосимо на згармонізованому вживленні Франком сюжетів перекладної літератури, які сягають найдавніших джерел (таких, як “єгипетсько-скитські патерики” [2, с. 133], “Римські діяння”, “Велике дзеркало”, Києво-Печерський патерик) – у питомий національний матеріал.

Не лише з переднього слова, а й із окремих, розкиданих у текстах творів спостережень Франка щодо джерел творів та їх присвоєння на українському ґрунті можна визначити його ставлення до такої важливої царини письменства, як українська перекладна література. Тут важливо підкреслити, що І. Франко критично ставиться до самої якості процесу переписування та переробки старовини, зокрема єгипетських оповідань, в ході чого ставалося так, що “більша їх часть виглядає як дуже немудрі байки” [2, с. 133].

Просторово-часовий діапазон у творах циклу староруських оповідань є надзвичайно широкий. Герої творів – царі, ченці, пустинники, міщани, каменярі і навіть розбій-

ник, який перекував меч на хреста, – не тенденційно-спрямоване знаряддя ілюстрації всесильності християнської віри, а прикмета геніальної Франкової прозірливості та вміння своєчасно нагадати, “що ми не вчорашні, що наше слово було колись у честі і повазі і служило до виявлення високих думок, мудрих законів і щирого, глибокого чуття” [2, с.110].

Отож, аналізований вище матеріал сьогодні бачиться перспективним в площині інтертекстуального читання, яке, як знаємо, само по собі є виявленням наявності у письмовому тексті значної кількості раніше створених текстів. Як бачимо, оповідання І. Франка є слідом від інших текстів, отже вбирають у себе асоціації з різними текстами історії та культури, в цьому разі – перекладної літератури. Текст “Староруських оповідань” І. Франка постає як доповнення і водночас як продовження великої світової літературної спадщини. Сюжети перекладної літератури, розцвічені українськими реаліями, органічно вписують давньоукраїнське письменство до найцінніших здобутків цивілізації. І. Франко, як правдивий модерніст уплітає в оповідання досвід минулих поколінь і налаштовує читача на інтертекстуальний діалог.

1. Библиография древнерусской повести / Составитель А. А. Назаревский. – Москва-Ленинград, 1955.
2. Легенди з Хітарського збірника (I-ї пол. XVIII в.). Подав Володимир Гнатюк // ЗНТШ. – Львів, 1897. – Т. XV. – Кн. I.
3. Петров Н. О влиянии западноевропейской литературы на древнерусскую (продолжение) // Труды Киевской духовной академии. – К., 1872.
4. Петров Н. Южнорусские легенды // Труды Киевской духовной академии. – К., 1877. – № 3.
5. Франко І. Збір. творів: У 50 т. – К., 1976–1986.

CREATIONISM PECULIARITIES OF THE OLD-UKRAINIAN LITERATURE MOTIFS IN “OLD-RUSS’IAN STORIES” BY IVAN FRANKO

Valentyna SOBOL

*Warsaw University, Department of Ukrainian Studies,
4 Szturmowa str., 02-678, Warsaw, Poland*

Ivan Franko’s “Old-Russ’ian stories” cycle was analyzed; peculiarities of their creation and relationships of the ancient population of the Ukrainian lands with different states and peoples were disclosed; traditional historical and folk basis of the stories is emphasized; their didactic character as well as ever-existing yearning for education and realization of own history were remarked.

Key words: works, stories, people, tsar, the poor, creationism.

**ОСОБЕННОСТИ КРЕАЦИОНИЗМА МОТИВОВ
ДРЕВНЕУКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В “СТАРОРУСЬКИХ
ОПОВІДАННЯХ” ИВАНА ФРАНКО**

Валентина СОБОЛЬ

*Варшавский университет, кафедра украинистики,
ул. Штурмовая, 4, 02678, Варшава, Польша*

Проанализирован цикл “Староруських оповідань” Ивана Франко, отмечено особенности их творения и связи древнего населения украинских земель с разными государствами и народами, выделено традициональную историческую и народную основу приведений, отмечено их поучительный характер, а также вековое стремление народа к образованию, осознанию своего прошлого.

Ключевые слова: сочинения, рассказы, народ, царь, нищий, креационизм.

Стаття надійшла до редколегії 15.01.2010

Прийнята до друку 27.01.2010